

TESADÜF VE EFSANELERLE BİÇİMLENMİŞ DİYARBAKIR KALESİ
(DIYARBAKIR CASTLE FORMED BY COINCIDENCE AND LEGENDS)

Arafat YAZ*

Article Type: Research Article // Gotara Lêkolînî
Received // Hatîn: 21.02.2022
Accepted // Pejirandin: 17.03.2022
Published // Weşandin: 30.04.2022
Pages // Rûpel: 105-121
DOI: 10.55106/kurdirname.1077097

This work is licensed under the Creative Commons Attribution International License (CC BY 4.0).<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Citation/Atîf: Yaz, Arafat (2022). Tesadüf Ve Efsanelerle Biçimlenmiş Diyarbakır Kalesi, *Kurdirname*, no. 6, p.105-121

Plagiarism/Întihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via ithenticate plagiarism website // *Ev gotar herî kêr ji aliyê 2 hakeman va hatiye nirxandin û di malpera întihalê ithenticate ra hatiye derbaskirin.*

Özet

Konumu, kaynakları, iklimi ve sahip olduğu potansiyeli nedeniyle Diyarbakır kenti insanlığın medeniyet kurma serüveninde önemli bir rol üstlenmiştir. Bu şehir, insanların yerleşik hayata geçiş güçlü devletler kurmasıyla çevresindeki yerleşim yerlerine kıyasla daha fazla ön plana çıkmıştır. Farklı zamanlarda büyük devletlerin bu kente sahip olmak için mücadele ettikleri tarihi kayıtlardan anlaşılmaktadır. Diyarbakır kalesinin inşası, genişletilmesi, yükseltilmesi ve değişik medeniyetler tarafından tahkim edilmesi şehri kaybetme endişesi ve şehre hâkim olma gayretinin bariz bir ifadesidir. Bu endişe ve gayretlerin yoğun olduğu hikâyenin sembolü olan kale, dünyadaki sayılı örneklerden birdir. Birçok araştırmaya konu olan ve halen gizemini koruyan bu kale, türünün nadir örneklerinden biri olmasına rağmen hak ettiği değeri görememiş ve ancak 2015 yılında Dünya Kültür Mirası Listesi'nde yerini almıştır. Bu çalışmamızda birçok medeniyete beşiklik etmiş olan Diyarbakır kalesinin şeklinin detayları ve kale hakkındaki efsaneler üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır Kalesi, Surlar, Amida, Kale Şekilleri

Abstract

Due to its location, resources, climate and potential, the city of Diyarbakir has played an important role in the civilization adventure of humanity. The city has come into prominence ahead of the surrounding settlements as people settled down and established powerful states. It is inferred from the historical records that the powerful states struggled to acquire the city at different times. The construction, expansion, elevation, and fortification of the Diyarbakir castle by different civilizations are an obvious expression of the fear of losing the city and the effort to dominate it. The castle, which is the symbol of the story in which these worries and efforts are kneaded, is one of the few examples in the world. Despite being a rare example of its kind, the castle, which has been the subject of numerous research and still remains a mystery, could not gain the value it deserves, and it appeared in the World Cultural Heritage List barely in 2015. In this study, the architectural details of the Diyarbakir castle, which has been the cradle of many civilizations, and the legendary stories about it are reviewed.

Keywords: Diyarbakir Castle, City Walls, Amida, Castle Architecture

*Dr. Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı, email: arafatyaz@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9780-3878>

Giriş

Tarih öncesi devirlerde yerleşim alanlarının seçimi çeşitli önceliklere göre yapılmıştır. Avcılık ve toplayıcılık döneminde bu alanların seçimi sadece temel ihtiyaçların karşılanması amacıyla yönelik olmuştur. Bu nedenle su ve yiyecek tedarikinin kolay olduğu, barınma imkânlarının rahatlıkla sağlanabileceği yerler gözde mekânlar olmuştur. Âmid yani Diyarbakır yerleşkesinin bulunduğu alan tam da bunları karşılayacak bir konumdadır. Bir taraftan Dicle Nehri, avcı ve toplayıcı topluluklara su ihtiyacını temin ederken bir taraftan da Diyarbakır yerleşkesinin yanı başındaki Hevsel bahçeleri yiyecek açısından bereketli tarım olanakları sunmuştur. Diyarbakır içkalesinin altında bulunan Fiskaya Mağarası, erken dönemde Dicle Nehri ve Hevsel Bahçeleriyle beraber temel ihtiyaçlar zincirini tamamlamıştır.

İnsanların yerleşik hayata geçmesinden sonra daha işlevsel barınma ihtiyacı doğmuş ve buna yönelik adımlar atılmıştır. İnsan nüfusunun az olduğu dönemlerde, yerleşim yerlerinin etraflarında daha çok ilkel barikatlar kurma yoluna gidilirken nüfusun artmasıyla birlikte dayanışma ve örgütlenme ihtiyacı artmış, soya dayalı aşiret ve ortak menfaatler temelinde köy, şehir ve sonraki aşamalarda devlet teşkilatının ilk örnekleri ortaya çıkmıştır. Bir arada yaşayan insan kalabalıklarının köy sonra kentleri oluşturmalarının ardından kentlerin birleşimiyle devlet modelinin ortaya çıkması ve devletlerarası mücadelelerin tetiklemeyle güvenlik kaygısının artması üst düzeyde tedbir alınmasını gerektirmiştir. Bu anlamda şehirlerin etrafını saran basit araç ve yapılar yerine daha dirençli ve nitelikli setler inşa edilmiştir.

Bu çalışmada büyük devletlerin çatışma alanı olmuş olan Diyarbakır şehrinin kuruluşu ve isimlendirmesine kısaca değinildikten sonra Diyarbakır kalesinin inşa süreci, kalkan balığına olan benzerliği ve ortaya çıkan nihai şeklin planlı olup olmadığı irdelenecektir.

Şehrin Kuruluşu Hakkında Bazı İddialar

Diyarbakır'ın yerleşim yeri olarak kullanılması ile kalenin inşa edilme tarihi aynı olmasa da yakın zamana denk gelmiş olmalıdır. İşleneceği üzere tarihçi ve arkeologlar kentin ilk kuruluşuna işaret ederken bunu şehrin içkalesi ile ilişkilendirmektedirler. Zira elde edilen en eski bulgular Viran Tepe veya Amida Höyük denilen eski kalede ortaya çıkmaktadır (Gabriel, 2014: 146). Aslında sadece ortaya çıkan bu bulgularla şehrin kuruluşu ile ilgili bir tarihlendirme yapmak doğru olmayacaktır. Çünkü medeniyetlere kesintisiz olarak beşiklik etmiş olan bir yer ile yalnızca bir veya birkaç dönem kullanılan mekânların orijinal halini bulmak ve buralarda eski bulgulara ulaşmak aynı derecede mümkün değildir. Günümüzde ortaya çıkan ve 12 bin yıl önceden kalma Göbeklitepe, bu tarihten sonra terk edilip toprak altında kalmış olmalıdır. Bu sayede söz konusu mekânda 12 bin yıl önceki izler olduğu gibi müşahede edilebilmektedir.

Göbeklitepe'deki bulguları belki de ondan daha eski bir yerleşim yeri olan Diyarbakır şehri yerleşkesinde bulmak çok zordur. Zira buradaki taş, toprak ve alan günümüze kadar kesintisiz bir şekilde kullanılmıştır. İlk dönemlerden kalan malzemeler tekrar tekrar kullanıldığı için taşıdıkları izler korunamamış ve erken kültürlerle ait buluntulara rastlanılmamıştır. Günümüzde yapılan restorasyonlar göz önüne alındığında izlerin nasıl silindiğini ve böyle bir sonucun kaçınılmaz olduğu anlaşılmaktadır. Şehrin surları ve şehir içindeki yapılardan bazıları kısa aralıklarla restore edilmiştir. Örnek vermek gerekirse Mervânîler döneminden kalan

Diyarbakır'daki mescidin fotoğraflarından anlaşıldığı üzere bu yapı 20. asrın başında yıkık haldedir. 2014 yılında restore edilerek adeta yeniden inşa edilen bu mescit, 2021 yılında yani aradan 7 yıl geçmiş olmasına rağmen tekrar restore edilmiştir. Her yenileme ve tamir sonrasında aslında sur duvarları ve tarihi yapılarda bulunan geçmişe ait hafızayı bir nevi aşındırmak ve hatta bazen silmek durumunda kalmaktayız. Diyarbakır kalesi üzerinde değişik medeniyetlere ait çok sayıda kitabelerin olması da bu savı desteklemektedir. Günümüze ulaşmayan inşa ve tamir kitabeleri de düşünüldüğünde zaman içerisinde bu yapıların ne kadar orijinalinden uzaklaştığı anlaşılmaktadır. Tarihçilerin şahitliği ile Silvan kalesinde çok sayıda inşa ve tamir kitabelerinden günümüze çok azının ulaşması bariz bir şekilde buna işaret etmektedir. İbnü'l-Ezrak, Meyyâfârikîn surlarında Mervânî hükümdarı Mümehhidüdevle'ye ait dış tarafta 22 ve iç tarafta birkaç kitabe gördüğünü, Nasrüddevle zamanında da iç tarafta 9 veya 20, dış tarafta ise 30 küsur kitabe gördüğüne şahitlik etmiştir. Hâlbuki bunlardan sadece birkaç tanesi günümüzde ulaşmıştır (İbnü'l-Ezrak, 1990: 70,99,128,155).

Tarihçiler şehrin kuruluşundan bahsederken kalenin kuruluşu veya şehrin ismi hakkındaki bilgilerden yola çıkmaktadırlar. Kalenin inşasından önce insanların burada yaşayıp yaşamadığını malum kılan herhangi bir bilgiye ulaşılmamaktadır. İncelediğimiz eserlerde Paleolitik (Yontma Çağ), Epipaleolitik (Orta Taş), Neolitik (Yeni Taş), Kalkolitik (Bakır-Taş) gibi tarihi devirlerde Diyarbakır'ın çevresindeki yerleşim yerlerinden bahsedilmektedir (Demirtaş, 2007: 29-32; İş, 2019: 6-10; Özdemir, 2017: 263; Parla, 1990: 23, 2005: 2465; Rosenberg, 1995: 83; Türksoy, 2007: 6-9; Özkaya-Coşkun: 2010: 90-92). Fakat son dönemler haricinde Diyarbakır hakkında herhangi bir bilgi verilmemektedir. Bu da erken dönemlerde Diyarbakır'ın bir yerleşim yeri olmadığı gibi bir algıya neden olmaktadır. "Gerçekten de erken dönemde Diyarbakır şehir yerleşkesinde insanlar yaşamakta mıydı?" sorusuna kazılardan elde edilen bulgularla cevap vermenin sağlıklı olmayacağını bir kez daha vurgulamak gerekir (Aslanapa, 1961: 17-18; Ökse, 2015: 61). Diyarbakır'ın iklim özellikleri insanların tatlı su kaynaklarına yakın yerlere yerleşmelerini zorunlu kılmaktadır. Zira bu bölgede suyun olmadığı yerlerde yaşamanın imkânı yoktur. Şehrin su kaynaklarına bakıldığında birçok yerde çeşmelerin olması hem tatlı su, nehir suyu hem de tarım olanakları sunan bu noktanın erken dönemlerde de bir yerleşim yeri olduğunun delilidir.

Şehrin Tesmiye Süreci

Diyarbakır şehrinin adı ve surlarının mahiyetinin değişmesinde kente hâkim olan medeniyetlerin etkili olduğu görülmektedir. Bildiğimiz kadarıyla Amidi, Amid, Omid, Emit, Amide, Amad, Amida, Augusta, Karaamid, Karakale, Karacakale, Hamid, Karahamid, Diyâr-ı Bekr, Diyarbekir ve Diyarbakır gibi isimlerle şehir anılmıştır (Beysanoğlu, 1963: VI,VII; Karaca, 2010: 12). Şehrin ismi konusundaki kayıtlar 5 bin yıl önceye yani MÖ 3000 yılına kadar uzanmaktadır. Bu tarihte Hurri ve Asurlulardan kalma kitabelerde Amid, Amidi olarak geçen şehrin ismi Asur hükümdarı I. Adad Nirari'nin MÖ 1260 yılından kalma kılıcının kabzasında Âmid olarak yazılmıştır (Karaca, 2010: 12). Romalılar zamanında da ismin aynı şekilde kullanıldığını görmekteyiz. Marcus Aurelius Severus döneminde 222-235 yılları arasında ait bir sikkenin üzerinde Amida isminin yazılı olması da yine bu tarihe kadar aynı ismin kullanıldığını göstermektedir (Dumlupınar Alican, 2019: 31; Marcellinus, 2014: 182; Parla, 2012: 2468). Amida isminin Roma hükümdarı Konstantin zamanında Augusta olarak değiştiği

söylenmektedir. Ebü'l-Farac, IV. asrın ilk yarısından bahsederken Konstantin'in Amida'yı genişleterek onu Augusta olarak isimlendirdiğini anlatmaktadır (Abul-Farac, 1999: 136). Ancak kısa süre sonra bu ismin unutulduğuna ve İslami dönemde uzun süre Âmid adının kullanıldığına şahit olunmaktadır. MS IX ve XII. asırda Mervânîler ve Artuklular döneminde de Âmid isminin kullanıldığı kayıtlardan kesin olarak anlaşılmaktadır (İbnü'l-Ezrak, 1992: 61, 1959: 104). XIV. asrın sonunda Timur'un savaşlarından bahseden Nizameddin Şami, Karaca Kale ve Kara Kale olarak şehirden bahsetmektedir. Sonrasında Amid, Kara Amid, Diyârbekir, Dârbekir gibi isimlerle anılan şehir, 1 Aralık 1937'de Diyarbakır olarak resmiyete geçmiştir (Beysanoğlu, 1963: VI-VIII; Parla, 2012: 2466-67). Ortaçağ'da Âmid, Meyyâfârikîn, Cizre, Erzen, Hısn-ı Keyfâ ve Mardin'i içine alan bölgenin ismi olan Diyâr-ı Bekr, (el-Katî, 1412: II/547; El-Hamevî, 1998: I/11; Yusuf, 1972: I/73) Diyarbakır'a dönüşerek Âmid'in yerine geçmişse de günümüzde Kürtler arasında şehrin ismi Amed olarak kullanılmaya devam etmektedir.

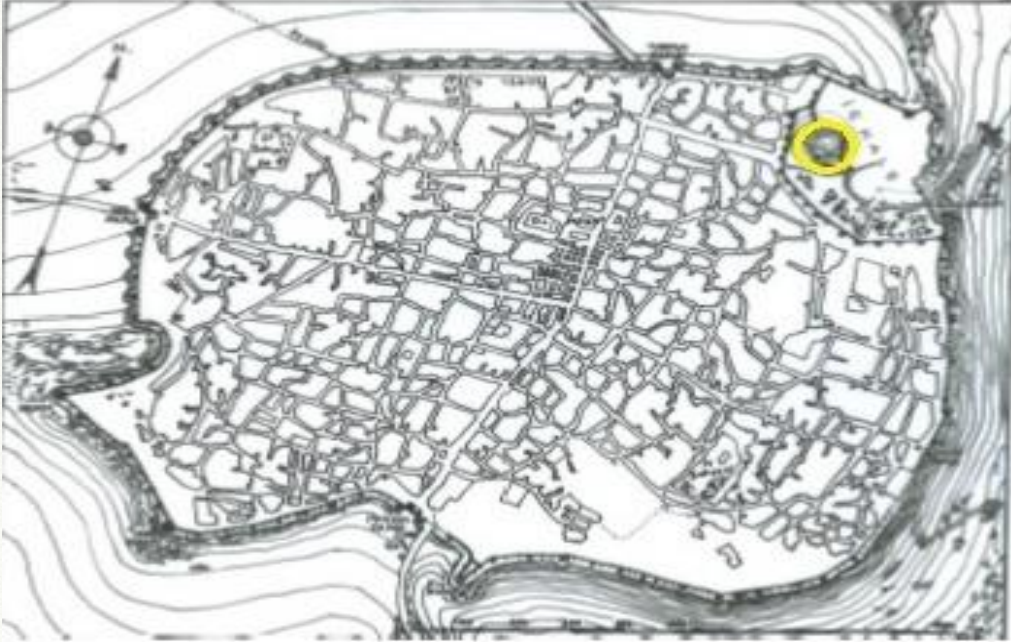
Kalkan Balığı Kompozisyonu

Pek çok şehrin etrafında sur duvarları bulunmakta ve bu surlar bir şekil oluşturmaktadır. Her şehrin etrafındaki kalenin kendine has bir şekli bulunmaktadır. Genelde kaleler, buldukları zeminin yapısına göre inşa edilmişlerdir. Kale, savunma yapısı olduğundan kaleyi inşa edenler biçim oluşturma kaygısı taşımadan savunmayı kolaylaştıracak tarzda zemini kullanmışlardır. Bazen zorlama da olsa bu yapılar bir şekli andırmıştır. Örneğin İstanbul'daki surların bir kartal gagasını benzediği söylenmektedir ("İstanbullite.com", 2022). Bazen de farklı saikler bu şekillerin ortaya çıkmasında belirleyici olabilmektedir. Artık zeminin belirleyiciliği ve inşa amacı ile birlikte kişinin kutsalları da şekli belirlemektedir. Rumeli Hisarı buna örnek olarak verilebilir. Fatih Sultan Mehmet'in "Muhammed" isminin Arapçasını karşılayacak tarzda bu kaleyi bizzat tasarladığı iddia edilmektedir ("Fatih'in İnanılmaz Zekası", 2017).

Diyarbakır kalesinin şekli ise tam olarak bir kalkan balığı suretine benzemektedir. Bu benzerlik, zorlama bir çıkarımın ötesinde olduğundan bunun bir plan sonucunda ortaya çıktığı düşünülmekte ve birçok soru akla gelmektedir: Diyarbakır kalesinin şekli bir tasarımın sonucu mudur? Kalenin şekli bir tasarım ise tasarlayan kişi veya kişiler ne anlatmak istemişlerdir? Kaleyi neden başka bir şeye değil de kalkan balığına benzetmişlerdir? Kalkan balığının hangi özelliğinden ilham almışlardır? Kalkan Balığı, Dicle Nehri ile mi ilgilidir? Kalkan balığının ağız tarafının Dicle Nehri'ne tesadüf etmesi, Dicle Nehri'nden su içen bir balığın kompozisyonunu mu ifade etmektedir? Kalkan balığının ağız kısmına denk gelen yerde Hz. Yunus'un yaşadığı söylenen mağaranın olması ve Hz. Yunus'un burada 7 yıl yaşamış olması ne anlama gelmektedir? Bu durum kutsal kitaplarda geçen anlatımların kaynağı mıdır yoksa tesadüf eseri midir? Kalkan balığının karnının bereketli Hevsel Bahçeleri'nin üzerine denk gelmesi ne ifade etmektedir? Tüm bunlar bir planın ürünü mü yoksa bir rastlantı mıdır?

Kalenin mevcut şeklinin tesadüf eseri veya planlanmış olarak ortaya çıktığını saptamak için kuruluş hikâyesini anlamak gerekmektedir. Kalenin ilk kurulduğu yer, günümüzde Amida Höyük olarak bilinen etrafı burç ve surlarla çevrili olan bir tepedir. Amida Höyük, ilk haliyle Diyarbakır içkalesinin içinde kalan tek başına bir kale ve sonradan etrafında yapılan surlar nedeniyle bir içkaledir. Çok eski tarihlerde kurulduğu göz önüne alındığında burası sonraki hali

gibi çok sayıda insanı barındıran bir yer olmaktan ziyade sadece az sayıda insana ev sahipliği yapan stratejik öneme haiz korunaklı bir askeri noktadır. Kalkan balığının göz kısmına denk gelen bu kale daha sonradan iki kere genişletilmiş ve son görüntüsüyle kalkan balığının kafasını oluşturmuştur.

Kalkan balığının gözünü oluşturan Amida Höyük ve eski kale, içkale (Karaca, 2010: 431)

İçkalenin ilk hali olan ve Amida Höyük olarak bilinen yerin kurulduğu tarihi tespit etmek zordur. Fakat bu yapının Hurrilerden kaldığı söylenmektedir. Günümüzdeki sur kalıntıları ve Diyarbakır'ın eski fotoğraflarından işaret edilen bölgenin bir kale olduğu ve buranın Diyarbakır'daki ilk yerleşim yeri olduğu rahatlıkla ifade edilebilir (İş, 2019: 10). Daha sonraki tarihlerde önce içkalenin sonra da kalenin genişletildiği anlaşılmaktadır. İçkalenin ilk olarak genişletildiği tarih te tam olarak bilinmemektedir. Daha doğrusu bu bilgiler günümüzdeki araştırmacıların tahminlerine dayanmaktadır. Amida Höyük'ün kurulduğu en erken tarih olabilecek M.Ö. 3000 ve M.Ö. 331-323 yılları arasında içkalenin genişletildiği iddia edilmektedir. Tahmini tarihler tam olarak doğru olmasa bile kalenin genişletildiği konusunda kuşku yoktur.

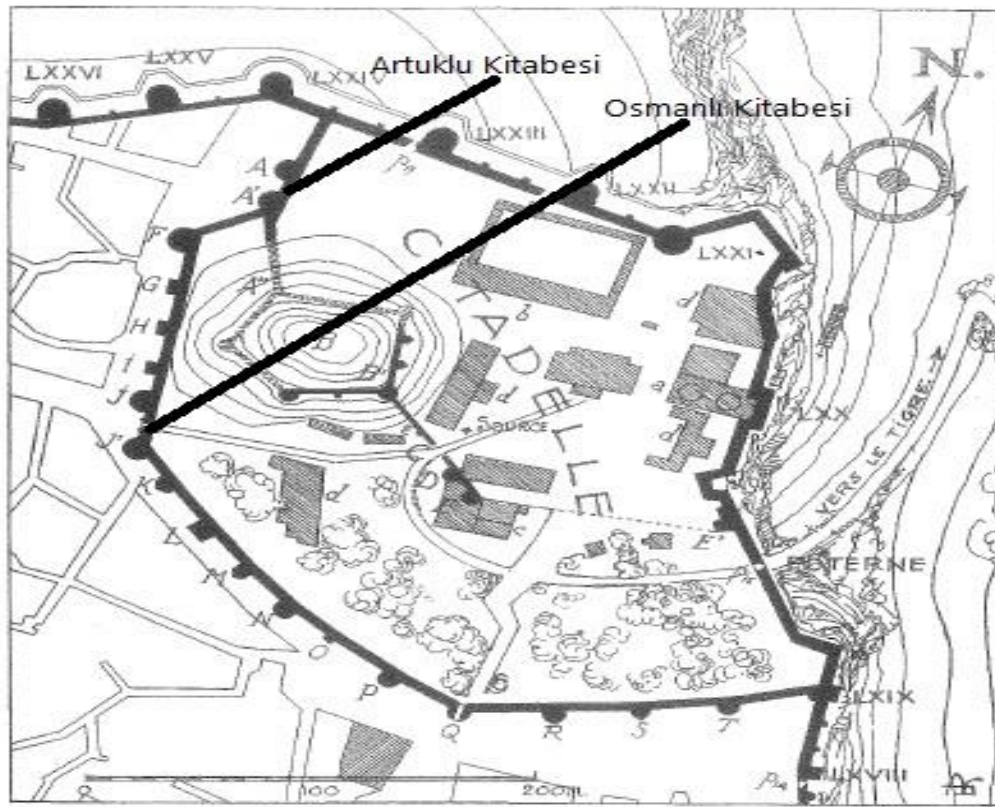
İçkaleenin ikinci hali

Geç dönemde yani Kanuni Sultan Süleyman döneminde ise içkaleenin daha da genişletildiği söylenmektedir. Kanuni Sultan Süleyman, valisi Hüsrev Paşa'ya içkaleyi genişletmesini buyurmuş, 16 burç ve iki kapı (Saray ve Küpeli Kapı) eklenerek içkaleenin alanı iki katına çıkarılmıştır. Bu genişletilme tarihi de 1520 ile 1526 yılları arasında denk gelmektedir (Gabriel, 2014: 91,146; Kakdaş Ateş ve Payaslı Oğuz, 2019: 10-11; Karaca, 2010: 431; Parla, 2005: 75-76).

Kanunî zamanındaki genişletmeden sonra içkaleenin boyutu

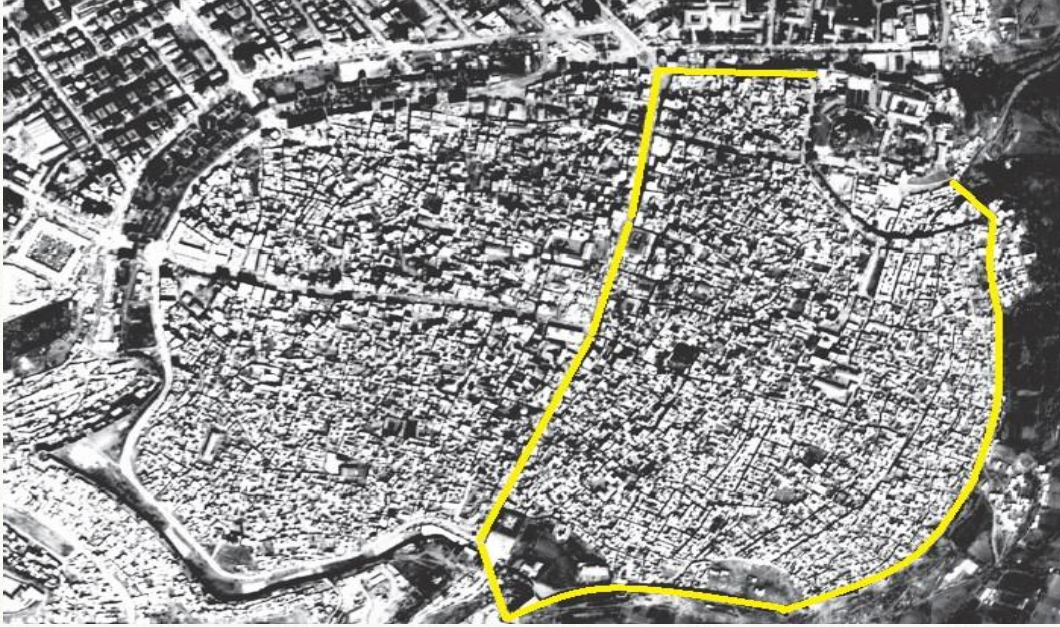
İçkalenin genişletilmesi konusundaki görüş ve şüpheler üzerinde durmak gerekir. İlk halinin Amida Höyük denilen tepenin üzerinde olduğu ve tepeyi çevreleyen surların halen mevcut olduğunu görüyoruz. Amida Höyük kalesinin bağımsız olarak içkale surları içinde kalması buranın genişletildiğini kesin bir şekilde kanıtlamaktadır. İlki, Büyük İskender ve ikincisi Kanuni Sultan Süleyman zamanında olmak üzere iki kere içkale alanının arttırıldığı iddia edilmektedir. (Kakdaş Ateş-Payaslı Oğuz, 2019: 10-11; Parla, 2005: 75-76) Aradan uzun zaman geçmesi ile imar ve inşaa çalışmaları nedeniyle birçok izin kaybolması nedeniyle ikinci genişletme çalışmasından geriye iz kalmamıştır. Gabriel ve bazı araştırmacılar Kanuni zamanında 16 burcun eklenmesi çalışmasının mahiyetine şüphe ile bakmaktadırlar. Kanununun yaptırdığı sur duvarlarının eski duvar üzerine yapılmış olabileceği ihtimali kafalarında bir soru işareti olarak kalmıştır. Fakat kanaatimize göre bazı ipuçlarından yola çıkıldığında bu konuda daha tatmin edici bir kanıya varılabilir. İlk olarak Hz. Süleyman Camisi'nin kuzey tarafının yönetim merkezi olması ve idari yapıların burada olması geç dönemde yani Kanuni Sultan Süleyman döneminde genişletme çalışmalarının yapıldığını göstermektedir. Zira Hz. Süleyman Camisi'nin güney tarafında yani sonradan eklendiği söylenen yerde idari ve kadim yapılardan eser yoktur ve bu dönemden sonra da burayı ziyaret eden seyyahların kayıtlarında bunun aksini teyit edecek bir bilgiye rastlanmamaktadır. İkinci olarak da Gabriel'in çiziminde AA olarak gösterdiği yerde günümüzde kapalı olan içkalenin eski kapısının var olmasıdır. Bu kapı daha dar bir alanı karşılayacak bir konumda bulunmaktadır. Fakat Kanuni döneminde alanın genişletilmesi sonucunda daha geniş alana girişi sağlayacak Saray Kapı'nın (JJ) açtırılması üzerine AA olarak gösterilen yerdeki kapının kapatılmış olması anlaşılır olmaktadır. AA kısmında Artuklu kitabesinin olması erken tarihlerde Artuklular zamanında daha dar içkaleye ait kapının kullanıldığını ve Saray Kapı üzerinde Osmanlı kitabesinin olması da Osmanlılar zamanında içkalenin genişletilerek diğer kapının açılıp kullanıldığını göstermektedir (Gabriel, 2014: 105; Parla, 2005: 59).

Eski yapıların tümünün kuzey kısmında olması içkalelin genişletildiğini göstermektedir (Gabriel, 2014: 105).

İçkaleden sonra Âmid kalesinin ne zaman inşa edildiği konusu da muğlaktır. Surların yapımı hakkında elimizdeki bilgiler oldukça sınırlıdır. (İş, 2019: 10) MÖ IX. asırda şehri başkent edinen Bit-Zamani kabilesinin eski surları onardığı söylenmekte fakat çalışmanın kapsamı bilinmemektedir. Hurrilerden kalan surları tahkim eden ve 76 yıl boyunca şehre hakim olan Bit-Zamani Krallığı zamanında Amidi'nin çok geliştiği anlatılmaktadır (Beysanoğlu, 1963:7). 330 ile 363 yılları arasında kalenin genişletildiğine dair bilgiler mevcuttur. Bu bilgilerin yegâne kaynağı da 359 yılında şehir kuşatıldığında orada olan Ammianus Marcellinus'un yazdıklarıdır. Marcellinus, Constantinus'un sezar oluncaya kadar küçük bir şehir olan Amida'nın etrafında Antinopolis denilen yüksek kule ve kalın duvarları olan mültecilerin sığınacağı yeni bir şehir inşa ettiğini söylemiştir. İslam tarihçileri bu savı destekleyip şehrin bu dönemde büyük bir imara tabi tutulduğunu detaylarıyla anlatmaktadırlar (Abu'l-Farac, 1987: 136; Marcellinus, 2014: 182; Vakıdî, 1997: 143). Gabriel, kalenin ilk genişletilme çalışmasının 330 yıllarında yapıldığını ikinci genişletme çalışmasının ise 363 yılında olduğunu araştırmalarına dayanarak öne sürmektedir. Ona göre kale 367-375 yılları arasında son görünümünü almıştır (Gabriel, 2014: 165). Kalenin ikinci kere büyütülmesinin nedeni ise İmparator Jovain'in Sasanelerle yaptığı anlaşmadır. Bu anlaşma mucibince Nusaybin'in Sasanelere verilmesi ve Nusaybin halkının Amida'ya yerleştirilmesi kalenin genişletilmesini icap ettirmiştir (Gabriel, 2014: 160-163; Parla, 2005: 59).

Gabriel, kalenin ilk genişletilmiş hali ile çevrelemiş olduğu alanı tahmin etmektedir. Gabriel, Konstantin'in duvarlarının Dağ Kapı'dan Keçi Burcu'na 90 derecelik açıyla giden çizgi olduğunu söylemektedir. Yaptığı araştırmada bu surların izlerine ilişkin bir kanıt elde edemediğini ve muhtemelen temel ve duvar taşlarının bir sonraki genişletilme çalışmalarında kullanıldığını tahmin etmektedir (Gabriel, 1993: 3, 2014: 161-163).

Kalenin ilk genişletmeden sonraki alanı (Parla, 2012, s. 2467)

Gabriel'in bu tahmininde o dönem kilise olması gereken Ulu Cami'nin çizdiği hattın dışında kalması kalenin batı tarafındaki çizgisi hakkında soru işaretleri oluşturmaktadır. O dönemdeki mabetin surların içinde olması gerekmez miydi? Daha doğrusu mezkûr mabet o dönem var mıydı? Burası ikinci genişletme çalışmaları sonrasında mı yapıldı? Bu mabet ne idi, neye dönüştü ve ilk olarak ne zaman yapıldı? Bu soruların cevabını bulmak zordur zira eldeki bilgilerin kıtlığı nedeniyle araştırmacılar tarafından Ulu Cami'nin mazisi hakkında kesin bir tarihlendirme yapılamamaktadır. Berchem, buradaki yazıtların III veya IV. asırdan kalma olduğunu söylemektedir ancak buna bile şüphe ile bakılmaktadır (Berchem ve Strzygowski, 1910: 56). Ancak şunu söylemek gerekiyor ki araştırmacılar farklı kanaatlere varıyor olsa da Ulu Cami'nin avlusundaki sütunlar, duvarlar ve izler buranın çok eski bir tarihten günümüze geldiği izlenimini dayatmaktadır. Şehrin içkale içinde kalan diğer tarihi eserlerde de içkalenin tarihini daha eskiye götürecek bir kanıt rastlanmamaktadır.

Günümüze ulaşan surlara ilaveten ikinci surun varlığından birçok seyyah bahsetmektedir. İkinci surların Eyyubi sultanı Melik Kamil tarafından 13. asırda büyük ölçüde yıktırıldığı ve dış surların taşları ile iç suru sağlamlaştırıldığı bilinmektedir. Dış sur günümüze ulaşmamasına rağmen Keçi Burcu'nun sol ve sağında temellerine rastlanılmaktadır. (İbn Şeddâd, 1991: 3/1/254; İş, 2019: 11).

Elimizdeki veriler Diyarbakır içkalesi ile kalesinin farklı tarihlerde genişletildiğini göstermektedir. Hem alandaki izler hem de genişletme çalışmaları ile ilgili kayıtlar bu kalenin

bir kerede tasarlanıp yapılmadığını kesin olarak ortaya koymaktadır. Bu da kalenin şaşırtıcı bir şekilde kalkan balığına benzemesinin bir tesadüf eseri olduğunu ortaya koymaktadır. En azından eldeki veriler ışığında ilk etapta böyle bir düşüncenin olmadığından emin olunabilmektedir. Zaten geç döneme kadar büyüklüğü nedeniyle kalenin kalkan balığına benzerliğinin bilinmediğini düşünüyoruz.

Kalenin ilk hali olan içkaledeki Amida Höyük, yuvarlak olup göze benzemekte ve balık resminde gözün olduğu yere tesadüf etmektedir. Bugünkü içkalenin mevcut hali balığın kafasını oluşturmakta ve Kanuni zamanında yapılan genişletme çalışmaları ile balığın kafası tam olarak tamamlanmaktadır. Saray Kapı'dan Dicle Nehri'ne giden yol ve içkale surlarının kale içindeki kıvrımı ile bunun paralelindeki içkale surları balığın solungacını andırmaktadır (Karaca, 2010: 433). İçkalede Hz. Süleyman Camisi'nin doğusunda surların içeriye doğru eğilmesi hafifçe açık olan bir balığın ağız kısmını oluşturmaktadır. İçkalenin kuzeydoğu köşesinde İbn Dimne Sarayı olduğunu düşündüğümüz çıkıntı ise balığın burnunu oluşturmakta ve olması gereken yerde durmaktadır. İçkalenin içindeki yapılar da yönetim merkezi olması hasebiyle balığın beyni konumundadırlar.

Surların gövde kısmı neredeyse kusursuz bir şekilde kalkan balığının gövdesine benzemektedir. Kalenin kuzey ve güney kısmında balığın karnını oluşturan surların her iki tarafta da dışa doğru bir yay şeklinde eğilmesi balık karnı görüntüsünün oluşmasına imkan tanımaktadır. Aynı şekilde kuyruk bölümü de bir balığın kuyruğu şeklindedir ve bulunması gereken yerdedir. Keçi Burcu'ndaki çıkıntı ise balık resminde olması gereken bir başka detaydır. Ayrıca surların üzerinde dışa doğru çıkıntı oluşturan burçlar, kalkan balığını çevreleyen küçük yüzgeç çıkıntıları ile tam olarak örtüşmektedir. Ana hat ve ayrıntılardaki bu şaşırtıcı uyum sanki bir sanatçının Diyarbakır yerleşkesi üzerinde çizim yaptığını düşündürmektedir.

Bir başka şaşırtıcı durum ise kalkan balığının konumu ve Dicle Nehri ile olan pozisyonudur. Sanki kalkan balığı ağızını açmış ve kafasını Dicle Nehri'ne uzatmıştır. Kalkan balığının kafasının Dicle Nehri tarafında olması ve ters durmaması da enteresan bir rastlantı olmuştur. Kalkan balığının kafa kısmının kuzeydoğuda olması Dicle Nehri ile balığın arasında bir ilgi oluşturmuştur. Kalkan balığının karın kısmında Dicle Nehri'nin sağa doğru kıvrılarak Hevsel Bahçelerini oluşturması balığın bereketli Hevsel Bahçeleri üzerinde durduğu ve balığın Dicle Nehri'nin içinde olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Dicle Nehri'nin balığın kafa kısmından aşağı inerek karnının altından kuyruğuna doğru balığı sarması da nehrin balığı içine aldığı algısını yaratmaktadır.

Yunus peygamber ile Âmid hakkında anlatılanlar ve kaldığı mağara da üzerinde durduğumuz balık ve su konuları ile ilgili tesadüfler zincirinin halkalarından biridir. Hz. Yunus, hikâyesi ile kutsal kitaplarda yer alan önemli bir peygamberdir. Kur'an'ın bir suresi onu konu edinmekte ve onun ismini taşımaktadır. Başka surelerde de geçen Hz. Yunus ayrıca "Zünnûn" ve "Sahibü'l-hût" adı ile zikredilmiştir. Hz. Yunus, Ninova şehrine peygamber olarak gönderilmiş ve Allah'ın izni olmadan oradan ayrıldığı için gemideyken denize atılmış ve 3 ile 40 gün arasında bir süre boyunca balığın karnında kalmıştır (Kahraman, 2013: 597-599). M.Ö. VII. asırda yaşayan Hz. Yunus'un Âmid'e geldiği yönünde bir rivayet bulunmaktadır. Evliya Çelebi, Hz. Yunus'un Fis Kayası Mağarası'nda yedi yıl kaldığını söylemektedir. Ona göre Hz.

Yunus, Ninova'yı terk ettikten sonra Âmid'e gelmiş ve halkın iman etmesi üzerine "İliniz bayındır, halkınız devamlı sevinçli ve neşeli, bütün çocuklarınız uzun ömürlü, soylu ve doğru yolda olsun." diye dua etmiştir. Şehrin yöneticisi Amalak'ın kızlarından olan Melike'nin de iman edenler arasında olduğu ve şehir ile içkalenin Hz. Yunus'un işaret ettiği şekilde inşa edildiği söylenmektedir (Karaca, 2010: 13; Melek ve Demir, 2014: 39-42).

Hz. Yunus'un kıssasında geçen balık hikâyesi, bu rivayetler ile kalkan balığı bir araya getirildiğinde yine şaşırtıcı bir durum ortaya çıkarmaktadır. Daha ilginç olanı ise Hz. Yunus'un kaldığı söylenen Fis Kaya Şelalesi altındaki mağaranın Dicle Nehri ile kalkan balığının kafası arasında, balığın ağız-burun kısmına denk gelmesidir. Kutsal kitapların aktardığı üzere bir balık tarafından yutulan Hz. Yunus'un hikâyesi Âmid kalesi yani kalkan balığı tarafından yutulduğunu tasvir eden bir resme denk gelmektedir.

Yaptığımız inceleme ve araştırmalar sonucunda içkalede 18 ve dış kaleden 82 olmak üzere kalenin orijinalinde 100 burcun olduğu anlaşılmıştır.¹ Doğrusu Roma, Abbasî, Mervânî, Artuklu, Selçuklu ve Osmanlılar zamanında birçok medeniyetin uzun bir süreçte içkale ve dış surlara burçlar eklemesi sonucunda, (Özçelik, 2011: 11) burç toplamının 100 gibi yuvarlak ve tam bir sayıya denk gelmesi de dikkat çekici bir rastlantıdır. Dış kalenin 82 burcundan 3 tanesi 1930-1932 yılları arasında yıktırılmış ve sonradan da 4 burç kendiliğinden yıkılmıştır (Nabikoğlu ve Dalkılıç, 2013: 27).

Kale ve Surlarla İlgili Diğer Efsaneler

Bir başka tesadüf ise Türklerin İslamiyeti kabul etmeden önce kale yerine balık sözcüğünü kullanmalarındadır. İslamiyeti kabul ettikten sonra balık yerine kale sözcüğü yerleşmiş, Karahanlı ve Oğuz Türkleri balık yerine kent sözcüğünü kullanmışlardır (Boran, 2011: 79).

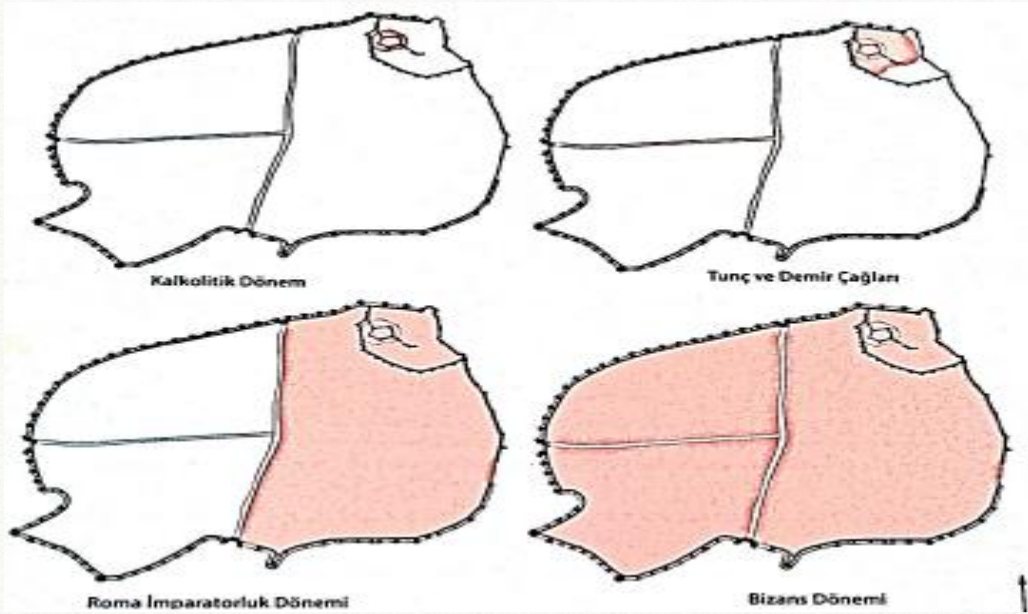
Diyarbakır kalesinin Harput kalesi ile aynı asırda yapıldığı konusunda halk arasında bir efsane anlatılmaktadır. Buna göre Harput kalesinin kireci sütle, Diyarbakır kalesinin kireci yumurta akı ile karıştırılmıştır. Ölümsüzlük suyunu içen ve bu kaleleri inşa edenler arada uyanarak bu iki kalenin halen muhkem olup olmadığını sormaktadırlar. Bu kalelerin yıkılmasının kıyametin alameti olacağına inanılmaktadır (Konyar, 1936: 3/188).

İbn Şeddâd ve Yakut el-Hamevi'nin verdikleri bilgiye göre Âmid, şehrinin kurucusu Hz. İbrahim'in soyundan olan biri tarafından inşa edilmiş ve kurucusunun ismini almıştır (El-Hamevî, 1977: 3/262; İbn Şeddâd, 1991: 3/1/253).

Peygamberin Amid için dua etmesi de sur duvarlarındaki bir kitabede yer bulmuştur. Rivayete göre peygamber miraca çıktığı zaman gördüğü şehrin neresi olduğunu sormuş ve kendisine Amid olduğu söylenmiştir. Bunun üzerine peygamber "Allah'ın burayı bereketlendir." diye dua etmiştir. Bu rivayet Küpeli Kapı üzerinde bulunan bir mermer kitabede "Resuller resulü Muhammed miraçta hepimize 'Allah şehrinizi Mübarek etsin.' buyurmuş." diye işlenmiştir (Kızıl, 2010: 92-93).

¹ Albert Gabriel'in burçları gösterdiği çizimindeki numaralandırmadan dolayı burçların sayılarının 78 olduğu şeklinde bir yanlış oluşmaktadır. Gabriel, Dağkapı, Urfa Kapı, Mardin Kapı ve Yeni Kapı civarında ana kapıların yanı başındaki her iki burcu aynı sayılarla numaralandırdığından böyle bir yanlış anlaşılma ortaya çıkmaktadır.

İçkalenin kuzeydoğu köşesine yakın olan sur duvarları üzerinde iki eski türbe bulunmaktadır. Bu türbeler her ne kadar kayıtlarda XI. asırda vefat eden Mervânî emiri Nâsırüddeve Mansûr ve eşi Sittünnâs'a ait olsa da son asırda bunlarla ilgili Arap-İnci veya Bacı-Kardeş efsanesi doğmuştur. Bu efsaneye göre Arap ve İnci adlı iki aşığın birbirlerine kavuşmalarına engel olunmuş ve ölünceye kadar birbirlerine sadık kalan bu iki kişi için yan yana türbeler yapılmıştır. Bu türbede metfun olan kişilerin iki evliya olduğu ve Hz. İsa'nın havarilerinden olabilecekleri de XIX. asrın sonlarındaki kaynaklarda yer bulmuştur (Haspolat, 2014: 85; İzgöğer, 1999: 4/208; Yaz, 2021: 663).

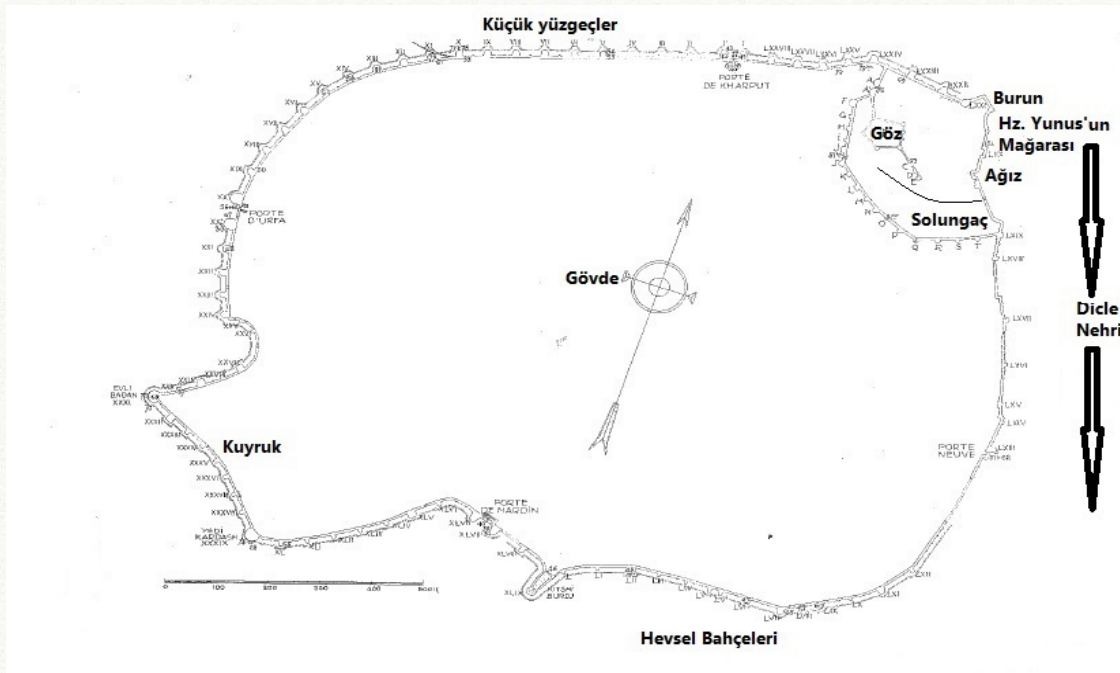
Şehir surlarının genişletme aşamaları (İş, 2019: 131).

Kalkan balığı ve Hevsel Bahçeleri (İzgi, 2020: 2).

Şehrin henüz kalenin içinden ibaret olduğu ve kalkan balığını net olarak yansıtan eski bir fotoğraf. (Boran ve Aykaç, 2019: 280)

Birçok özelliği ile kalkan balığını andıran Diyarbakir Kalesi (A. Gabriel)

Sonuç

Stratejik konumu ve sahip olduğu kaynak ile diğer avantajlar sayesinde araştırmacıların mevcut delillere dayanarak yaptıkları tarihlendirmelerin çok öncesinde Diyarbakir kentinin yerleşim yeri olduğu söylenebilir. Dicle Nehri, Dicle Nehri'nin üst tarafında bulunan şehrin kurulu olduğu büyük kaya kitlesi, Fiskaya Şelalesi ve altındaki mağara, Hevsel Bahçeleri ile

geçiş güzergâhı üzerinde olması nedeniyle bu nokta iskân alanı olarak insanların dikkatini çekmiştir. Arkeolojik bulgulara göre 5 bin yıldan fazla mazisi olduğu anlaşılan bu mekân, çok daha eski bir yerleşim yeri olmalıdır. Arkeolojik bulgularla daha eski bir tarihlendirme yapılmamasının nedeni şehrin kadim alanının devamlı bir surette meskûn kalmış olmasıdır.

Tarihi süreçte farklı devlet ve medeniyetlerin kente egemen olmaları neticesinde şehir Amida ve türevleri şeklinde farklı isimlerle anılmıştır. Büyük devletler arasındaki mücadele alanı olması nedeniyle de eski tarihlerden beri doğal afetlerin haricinde işgal, talan ve yıkıma uğramıştır. Diyarbakır kalesinin ilk örneği olan Viran Tepe veya Amida Höyük denilen tepenin etrafındaki surlar buranın stratejik öneminden dolayı kaybedilmek istenmediğine işaret etmektedir. Amida Höyük alanının iskân taleplerini karşılamaması neticesinde kalenin sürekli olarak genişletildiği anlaşılmaktadır. Kale, Romalılar döneminde büyütüldükten sonra hem iskân ihtiyacı hem de kaybedilme endişesi ile mükerreren genişletilmiştir. Kalenin kaderi ile ilgili elimizde çok fazla bilgi olmamasına rağmen kitaplara yansıyan bazı rivayet ve şahitlikler ile inşa izlerine bakıldığında bu sonuca ulaşılmaktadır.

Diyarbakır kalesi, şaşırtıcı bir şekilde kalkan balığına benzemektedir. İlk yerleşim yeri olan Amida Höyük kalkan balığının gözünü, son haliyle içkale balığının kafasını, Kanunî döneminde yapılan genişletme balığının solungaçlarını, Hz. Süleyman Camisi'nin doğusundaki girinti balığının ağzını, Mervânî Sarayının oluşturduğu çıkıntı balığının burnunu, kalenin gövdesi balığının karnını Yedi Kardeş ve Evli Beden burçlarının bulunduğu yer balığının kuyruğunu, kaleyi çevreleyen 82 burç balığının etrafındaki küçük yüzgeçleri oluşturmaktadır. Ayrıca balığının kafasının, kuyruğunun, burnunun, ağzının, gövdesinin ve solungaçlarının tam da olması gereken yerde olması tesadüfen denkleşecek çok zor ihtimallerdir. Balık ile Dicle Nehri bir arada düşünüldüğünde balığının ağzını açarak Dicle Nehri'ne uzattığı ve bir şey içtiği/yediği görüntüsü algılanmaktadır. Balığın burun ve ağız kısmına denk gelen ve kutsal kitaplarda balık tarafından yutulduğu söylenen Hz. Yunus'un efsaneye göre Fiskaya Şelalesi altında bulunan mağarada yedi yıl kalmış olması da bu tesadüfler zincirine eklenmektedir. Dicle Nehri'nin balığının karnının alt tarafından balığı kuşatacak şekilde kıvrılması ve nehrin burada büyük ve geniş alüvyal bir çukur oluşturması, balığın Dicle Nehri'nin içinde olduğu izlenimini yaratmaktadır.

Tarihi veriler ve araştırmacıların tahminleri ile alandaki izler bu kalenin ilk haliyle bu şekilde yapılmadığını, binlerce yıllık eklemelerle özellikle Romalıların katkısıyla birçok medeniyetin ortak ürünü olduğunu göstermektedir. Diyarbakır kalesinin ana hat ve detaylarıyla bu derecede rastlantı sonucu kalkan balığı kompozisyonunu oluşturması şaşırtıcı ve ilgi çekici bir durumdur.

Kaynakça

- Abu'l-Farac, G. (1987). Abu'l-Farac Tarihi. (Ömer Rıza Doğrul, Çev.) (C. 2). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Abul-Farac, G. (1999). Abu'l-Farac Tarihi. (D. Ömer Rıza, Çev.) (3. bs., C. 1). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Aslanapa, Oktay (1961). Diyarbakır Sarayı Kazısı İlk Rapor (1961). Türk Arkeoloji Dergisi, (11), 10-18.

- Berchem, M. V. ve Strzygowski, J. (1910). Amida. Heidelberg.
- Beysanoğlu, Şevket (1963). Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri. İstanbul: Şehir Matbaası.
- Boran, Ali (2011). Diyarbakır Kalesi. İ. Yıldız (Ed.), Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi içinde . Diyarbakır: A Grafik.
- Boran, Ali ve Aykaç, Rezan (2019). Yeni Araştırmalar Bağlamında Diyarbakır Kalesi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (42), 273-282.
- Demirtaş, Ayşe (2007). İslam Fethine Kadar Diyarbakır. (Yayımlanmamış yüksek lisans). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Dumlupınar Alican, S. (2019). Ortaçağda Âmid (Diyarbakır). (Yayımlanmamış yüksek lisans). Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adıyaman.
- El-Katî, (1412). Merâsidü'l-İttîlâ Alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bukâ' (C. 1-3). Beyrut: Darü'l-Ceyl.
- El-Hamevî, Yakut (1977). Mü'cemü'l-Büldân (C. 1-5). Beyrut: Darü's-Sadr.
- El-Hamevî, Yakut (1998). El-Hazel ve'd-Dâl Beyne'd-Devri ve'd-Dârati ve'd-Dîre. Dimeşk: Menşûrât-ı Vezâreti's-Sakafe.
- Fatih'in İnanılmaz Zekası: Rumeli Hisarı'nı "Muhammed" İsmi Şeklinde Tasarlamış. (2017, 29 Mayıs).Haberler.com. 25 Ocak 2022 tarihinde <https://www.haberler.com/fatih-in-inanilmaz-zekasi-rumeli-hisari-ni-9670735-haberi/>
- Gabriel, Albert (1993). Diyarbakır Surları. (K. Özsezgin, Çev.). Ankara: Diyarbakır Tanıtma, Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Yayınları.
- Gabriel, Albert (2014). Şarki Türkiye'de Arkeolojik Geziler. (A. Çetin, Çev.). Ankara: Dipnot Yayınevi.
- Haspolat, Yusuf Kenan (2014). Diyarbakır Türbeleri. <https://silo.tips/download/dyrbakir-trbeler-prof-dr-yusuf-kenan-haspolat> adresinden erişildi.
- İbn Şeddâd, (1991). El-A'lakü'l-Hatîre fi Zikri Ümerai's-Şam ve'l-Cezîre (C. 3/1). Dimeşk: Menşurat-ü-Vezaret'üs-Sekafe.
- İbnü'l-Ezrak, (1992). Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi (Artuklular Kısmı). Erzurum: Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- İbnü'l-Ezrak, (1959). Tarihü'l-Fârikî. Kahire: Hey'etü'l 'Amme li Şuuni'l-Metabi'i'l-Emîriye.
- İbnü'l-Ezrak, (1990). Mervânî Kürtleri Tarihi. (B. Mehmet Emin, Çev.) (2. bs.). İstanbul: Koral Yayınevi.
- İstanbulite.com. (2022, 25 Ocak). istanbullite.com. 25 Ocak 2022 tarihinde <http://www.istanbullite.com/istanbulseyyahi8595/tarihiyarimadavesurlar.html>
- İş, Adnan (2019). Geçmişten Günümüze Diyarbakır İçkale ve Yapıları. (Yayımlanmamış yüksek lisans). Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

- İzgi, Rojbin (2020). Tarihi Yapıların Yapısal Analizi: Diyarbakır Surları Örneği. (Yayımlanmamış yüksek lisans). Dicle Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Diyarbakır.
- İzgöğür, Ahmet Zeki (1999). Diyarbakır Salnâmeleri (C. 4). İstanbul: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Kahraman, Ömer Faruk (2013). Yûnus. DİA. Ankara: TDV.
- Kakdaş Ateş, Dilan-Payaslı Oğuz, Gülin (2019). Diyarbakır İçkale Müze Kompleksinin Restorasyon Sonrası Koruma Açısından Değerlendirilmesi. Journal of Art and Design, 7(4), 9-15.
- Karaca, Nursel (2010). Seyahatnamelere Göre Diyarbakır'ın Osmanlı Dönemi Mimari Dokusu Üzerine Bir Değerlendirme. (Yayımlanmamış doktora tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van.
- Kızıl, Hayreddin (2010). Diyarbakır ve Çevresinde Dini Anlayışta Mitolojik Unsurların Etkisi. (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri, Ankara.
- Konyar, Basri (1936). Diyarbekir Yıllığı (C. 3). Ulus Basımevi.
- Marcellinus, Ammianus (2014). The Roman History of Ammianus Marcellinus. (C. D. Yonge ve B.A., Çev.). London: Forgotten Books.
- Melek, Ali ve Demir, Abdullah (2014). Dini Değerleri ile Diyarbakır. Elektronik Kitap. <http://cumhuriyet.academia.edu/AbdullahDemir> adresinden erişildi.
- Nabikoğlu, Adnan ve Dalkılıç, Neslihan (2013). Diyarbakır Surlarının Günümüzdeki Durumuna Yeni Bir Bakış. Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi, (15), 23-35.
- Özçelik, Metin (2011). Diyarbakır Merkez Maddi Kültür Varlıkları. (Yayımlanmamış yüksek lisans). Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.
- Özkaya, Vecihi-Coşkun, Aytaç (2010). "Körtik Tepe 2009 Yılı Kazısı" 32. Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt. Ankara: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü yayınları. 81-100.
- Ökse, Tuba (2015). Diyarbakır Kentinin En Eski Yerleşimi: İçkale'deki Amida Höyük. OLBA, (23), 59-111.
- Parla, Canan (1990). Türk İslam Şehri Olarak Diyarbakır. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Parla, Canan (2005). Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi. ODTÜ MFD, 22(1), 57-84.
- Parla, Canan (2012). Surları ve Türk Dönemi Dokusuyla Diyarbakır Surları. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi içinde (C. V, ss. 2465-2480). Tarih ve Medeniyetler Tarihi, sunulmuş bildiri, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları.

- Rosenberg, Martin (1995). The Hallan Çemi Excavation 1993. XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı I, içinde . Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi.
- Türksoy, Tuğba (2007). Demir Çağı'nda Diyarbakır Bölgesi. (Yayımlanmamış yüksek lisans). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Vakıdî, (1997). Fütûhü'Şâm (C. 2). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye.
- Yaz, Arafat (2021). Mervânîlerin Son Hükümdarı Mansûr'un Mezar Yeri Hakkında Bir İnceleme. O. Bozan, M. Saylık, İ. Tavukçu ve B. Kazan (Ed.), Sultanlar Şehri Silvan Eğitim-Kültür-Medeniyet içinde (ss. 655-674). Ankara: Sonçağ Akademi.
- Yusuf, Abdurrakib (1972). Ed-Devletü'd-Dûstekiye fi Kürdistani'l-Vüstâ (1. bs., C. 1). Bağdat: Matbaatü'l-Livâ.
- Yücel, Çağatay (2018). Savunma ve Saldırı Sistemi Olarak Kulelerin Tarihsel Gelişimi. JASSS (70) I. 417-434.
- Yücel, Çağatay ve Baytak, İsmail (2021). Silvan'ın Tarihi Yapıları ve Üzerlerindeki Bazı Figürler. O. Bozan, M. Saylık, İ. Tavukçu ve B. Kazan (Ed.), Sultanlar Şehri Silvan Eğitim-Kültür-Medeniyet. Ankara: Sonçağ Akademi. 189-202.